

İLTİSAQI VƏ FLEKTİV DİLLƏRDƏ SEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Abbasova Sədaqət Abbas qızı
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
Sadaqat.Abbasova@au.edu.az

Xülasə. Tezisdə müxtəlif sistemli dillərdə morfoloji vasitə kimi təzahür edən səs əvəzlənmələri linqvistik formal vasitə, müəyyən morfoloji mənanın ifadəsi kimi təhlil edilir. Morfoloji məna ilə morfoloji vasitə arasında əhəmiyyətli dərəcədə asimetriya və ya uyğunsuzluq olduğu göstərilir. Qeyd edilir ki, məna, o cümlədən, morfoloji məna hökmən ya işarələndir, ya da işarələnin bir hissəsidir. İfadə vasitəsi, o cümlədən morfoloji ifadə vasitəsi heç də hər zaman işarələyən və ya işarələyənin bir hissəsi olması vacib deyil. Hər bir dildə mənasız, məna daşımayan və ya boş formal (ifadə) vasitələri mövcud olur ki, işarələyəni olmur. Buna baxmayaraq, mənasız və ya məna daşımayan vasitələrin də daxil olduğu bütün formal ifadə vasitələri mənalı ifadələrin qurulmasında iştirak edir.

Açar sözlər: *səs əvəzlənmələri, seqment, iltisqi, flektiv, morfoloji vasitə*

Linqvistik ədəbiyyatda “seqment” termininin izahlarına diqqət etməklə prosesi daha aydın şəkildə iltisqi və flektiv dillərdə müşahidə edə bilərik.

Germanşünaslıqda “seqment” sözünə danışiq nitqinin vurğu və ya intonasiyadan daha çox sait və samit səslərə görə üzvlənən ən kiçik hissəsi kimi məna verilir.

Rus dilçiliyində isə “seqment” müəyyən ardıcılıqda üzvlənən, eyniliyini itirmədən digər ardıcılıqlarda təkrarlanan nitq parçasına deyilir.

Azərbaycan dilçiliyində “seqment” sözünün izahına diqqət yetirək: “*Seqment – 1) Xətti sırada (nitq axınında) müstəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan (işlənən) nitq parçasıdır ki, bu dilin struktur vahidlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır...*” [1, 457].

Səslərin əvəzlənməsi dil vahidinin fonem və ya prosodem təşkili məsələlərinə aid olduğuna görə çox zaman dilin fonoloji səviyyəsi və ya fonologiya çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Belə yanaşma, hər şeydən əvvəl, törədici fonologiya adlandırılan istiqamət üçün səciyyəvi olmuşdur. Bu istiqamətdə aparılan fonoloji tədqiqatlar XX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən geniş yayılmağa başlamışdır. Həmin dövrə aid tədqiqatlarda səslərin əvəzlənməsi fonoloji hadisə kimi, yəni fonologiya baxımından öyrənilmişdir. Şübhəsiz, səslərin əvəzlənməsi fonoloji hadisədir. Bu fonoloji hadisəyə sonrakı dövr tədqiqatlarında başqa prizmadan yanaşılmağa başlandı. Həmin fonoloji hadisə artıq morfoloji vasitə olaraq nəzərdən keçirilirdi. Belə tədqiqatlarda səs əvəzlənməsi morfolojiya və fonologiyanın kəsişmə zonasında nəzərdən keçirilir və bu zaman onun morfoloji aspekti əsas kimi götürülür.

Nitq səsləri daha böyük və ya mürəkkəb dil vahidlərinin (heca, morfem, söz və s.) tərkibində reallaşır. Müxtəlif qrammatik formaların və kök morfemlərin, yaxud birköklü sözlərin yaranmasında onlar (nitq səsləri) şəklini dəyişə və biri-birini əvəz edə bilirlər. Söz kökündə saitlərin biri-birini əvəzləməsi, sözün son samitinin əvəzlənməsi, nitq hissəsindən digər nitq hissəsi əmələ gətirən şəkildəki samit və sait əvəzlənmələri dünya dillərində geniş yayılmış hadisələrdən sayılır. Məsələn:

Azərb.: *uzun – uzan(maq), sarı – saral(maq)* ;

ing.: *man – men, foot – feet, tooth – teeth, sing – sang – sung*;

rus: *белый – белить – беловатый, друг – дружить – друзья, собеседник – собеседница, школьник – школьница*; alman: *laufen – (er) läuft; sprechen – (er) spricht*.

Bu hadisə dilçilikdə “səs əvəzlənmələri” və ya “alternasiya” termini ilə adlandırılır. Səs əvəzlənməsi adətən səslərin və ya fonemlərin biri-birini əvəz etməsi ilə bağlı olduğundan seqment mahiyyəti daşıyır. Belə əvəzlənmə adətən səs və ya fonemin müəyyən morfem daxilində biri-birini əvəz etməsi kimi təyin edilir. Səs və ya fonemin belə şəkildə anlaşılməsi mahiyyətə bir dəqiqləşdirməni zəruri edir. Bu da ondan ibarətdir ki, əvəzlənən səslər morfem tərkibində eyni mövqe tutmalıdır. Bu mülahizə səs əvəzlənməsinə verilmiş bir sıra təriflərdə də qeyd edilir. Məsələn, O.Axmanova səs əvəzlənməsini “*müxtəlif istifadə hallarında eyni morfemin səs qabığına eyni yer tutan səslərin fərqlənmə faktı*” [2, 513] kimi təyin edir.

Müxtəlif dillərin materiallarının araşdırılması göstərir ki, səslərin biri-birini əvəzləməsi müəyyən hallarda fonetik şərtlərlə müəyyənləşir. Aşağıdakı cədvəllərdə ingilis dilində kəmiyyət markerinin (-s/-es) və qaydalı feillərin keçmiş zamanını və keçmiş zaman feili sifətini əmələ gətirən suffiksin (-ed) əvəzlənmə və ya alternasiya nümunələri göstərilir. Ayrı-ayrı fonetik şərtlər əsasında, daha dəqiq desək, markerdən və suffiksdən əvvəlki səsin təbiəti əsasında onların allomorfları müəyyənləşir.

A		B		C	
Singular	Plural	Singular	Plural	Singular	Plural
dog [dɒg]	dogs [dɒgz]	dock [dɒk]	docks [dɒks]	witch [wɪtʃ]	witches [wɪtʃɪz]
bid [bɪd]	bids [bɪdz]	bit [bɪt]	bits [bɪts]	nose [nouz]	noses [nouzɪz]
rib [rɪb]	ribs [rɪbz]	tip [tɪp]	tips [tɪps]	marsh [mɑːʃ]	marshes [mɑːʃɪz]
love [lʌv]	loves [lʌvz]	giraffe [dʒɪˈrɑːf]	giraffes [dʒɪˈrɑːfs]	badge [bædʒ]	badges [bædʒɪz]
A		B		C	
Infinitive	Past tense Participle II	Infinitive	Past tense Participle II	Infinitive	Past tense Participle II
play [pleɪ]	played [pleɪd]	ask [ɑːsk]	asked [ɑːskt]	expand [ɪksˈpænd]	expanded [ɪksˈpændɪd]
arm [ɑːm]	armed [ɑːmd]	crack [kræk]	cracked [krækt]	decide [dɪˈsaɪd]	decided [dɪˈsaɪdɪd]
conquer [ˈkɒŋkə]	conquered [ˈkɒŋkəd]	track [træk]	tracked [trækt]	reflect [rɪˈflekt]	reflected [rɪˈflektɪd]
involve [ɪnˈvɒlv]	involved [ɪnˈvɒlvd]	repulse [rɪˈpʌls]	repulsed [rɪˈpʌlst]	refract [rɪˈfrækt]	refracted [rɪˈfræktɪd]

Rus dilində söz kökündə sait və samit əvəzlənməsi (məsələn, *старый* – *старик* – *старина*, *друг* – *друга* – *о друге*, *воды* [воды] – *вода* [вада] – *водовоз* [вадавос]), söz və söz formalarının arasında baş verən tələffüz dəyişiklikləri (məsələn, *сад наш* [сат наш], *слаб я* [слап ja], Azərbaycan dilində söz daxilində *nl*, *rl*, *zl*, *ml*, *tl* kimi səs birləşmələrinin və cəm şəkilçisinin birləşdiyi sözün son samitindən asılı olan tələffüz xüsusiyyətləri ((məsələn, *anlamaq* – *annamaq*, *adamlar* – *adamnar*, *biletlər* – *biletdər*, *çıxarlar* – *çixallar*, *qızlar* – *qızdar* və s.) [4, 101]; [3, 220] fonetik şəraitlə şərtlənən və bağlı olan əvəzlənmələrdir.

Dünya dillərində fonetik şərtlərlə bağlı olmayan əvəzlənmələr də vardır. Məsələn:

ingilis dilində: *believe* – *belief*, *shelve* – *shelf*, *advise* – *advice*, *sing* – *song*, *sit* – *seat*, *begin* – *began* – *begun*, *drink* – *drank* – *drunk*; alman dilində: *binden* – *band* – *gebunden*;

rus dilində: *друг* – *другок*, *нога* – *ножка*, *школьник* – *школьница*, *новый* – *новеть* – *новизна*, *белый* – *белить* – *беловатый*; fransız dilində: (un) *canal* [kanal] – (des) *canaux* [kano], *brun* [broē] “*qəhvəyi (k.c.)*” – *brune* [bryn] “*qəhvəyi (q.c.)*”, *un sportif* [sportif] “*idmançı (k.c.)*” – *une sportive* [sportiːv] “*idmançı (q.c.)*”.

Yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq, səs əvəzlənmələri fonetik əvəzlənmələr və qeyri-fonetik əvəzlənmələr olaraq iki növə ayrılır.

Birinci növ əvəzlənmələr fonetik şərtlərlə bağlıdır və səsin sözdəki fonetik mövqeyindən asılıdır. Bu səbəbdən onlara mövqe əvəzlənmələri də deyilir. Həmin əvəzlənmə zamanı eyni fonemə aid olan səslər əvəzlənir, yəni eyni fonemin müxtəlif allofonları və ya allofonemləri əvəzlənir. Buna allofonem əvəzlənmələri də deyilir.

İkinci növ əvəzlənmələr fonetik cəhətdən şərtlənməyən əvəzlənmələrdir ki, bu zaman səslənmənin dəyişməsi mövqedən asılı olmur, müxtəlif fonemlər əvəzlənir və bunun nəticəsi olaraq morfemlər özlərinin müxtəlif variantlarında fərqli fonem tərkibi ilə ortaya çıxır. Səslərin qeyri-fonetik əvəzlənmələri əksər hallarda müxtəlif qrammatik və ya morfoloji mənalara ifadəsinə xidmət edir. Bu baxımdan qrammatik

əvəzlənmə linqvistik ədəbiyyatda “*müxtəlif növ qrammatik mənalарın ifadəsinə xidmət edən*” [2, 513] qeyri-fonetik əvəzlənmə kimi təyin olunur.

Beləliklə, heca, morfem, söz və s. kimi daha mürəkkəb dil vahidlərinin tərkibində reallaşan, bir-birilə yaxın əlaqəyə girən, bir-birinə təsir edərək müəyyən dəyişiklərə gətirib çıxaran səs əvəzlənmələri, yaxud bir fonemin digərilə əvəzlənməsi hər zaman onların kombinator əlaqələrindən irəli gələn fonetik şərtlərdən asılı olmur. “*Eyni zamanda belə fonem əvəzlənmələri müəyyən semantik və qrammatik dəyişikliklərlə nəticələnir. Beləliklə, dildə fonemlərin və onların variantlarının əvəzlənməsi bir-birindən fərqli iki xüsusiyyət kəsb edir. Fonemlər bir-birini əvəz etdikdə müəyyən məna dəyişikliyi əmələ gətirirsə, belə əvəzlənmələr fonematik əvəzlənmə, heç bir məna fərqiə səbəb olmurса, onlara fonetik əvəzlənmə deyilir*” [3, 206].

İ.Melçuk tipoloji baxımdan seqment səs əvəzlənmələrinin aşağıdakı növlərini fərqləndirir: “Seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfi mövcuddur. ... substitusiyalar («замещения»), qısaltmalar, genişlənmələr və metatezalar» [5, 63]. Tədqiqatçı öz təsnifatını /x/~/y/ ümumi formulu üçün mümkün olan beş məntiqi ehtimal əsasında qurmuşdur:

a) *həm /x/, həm də /y/ –mənalı (“ненуcтые”) fonem silsilələridir ki, tərkibində müxtəlif fonemlər vardır;*

b) */x/ – mənalı (“ненуcтая”), /y/ – mənasız (“нуcтая”) fonem silsiləsidir;*

c) */x/ – mənasız (“нуcтая”), /y/ – mənalı (“ненуcтая”) fonem silsiləsidir;*

ç) */x/ və /y/ – mənalı (“ненуcтые”) fonem silsilələridir ki, eyni fonemdən ibarət olub, müxtəlif ardıcılıqda yerləşir (başqa sözlə, söhbət yerdəyiş(dir)mədən gedir);*

d) *həm /x/, həm də /y/ – mənasız (“нуcтые”) silsilələridir”* [5, 63].

İ.Melçuk birinci dörd ehtimal, yəni a), b), c), ç) hallarının əsasında seqment səs əvəzlənmələrinin dörd əsas sinfini fərqləndirir. Bunlar da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, *substitusiyalar («замещения»), qısaltmalar, genişlənmələr və metatezalar*dır. Beşinci ehtimal, yəni d) halı *sıfır əvəzlənməni* yaradır ki, bir sıra dillərdə təmsil olunur, bəzi hallarda isə əvəzlənmə olmur, yəni söz formada heç bir dəyişmə olmur: heç nə əvəzlənmir, qısaltmır, yerləşdirilmir və yerdəyişmə olmur. Bu da özlüyündə sıfır əvəzlənmə hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: “Elm və təhsil”, 2020, 656 s.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М : Издательство «Советская энциклопедия». 1969, 608 с.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.
5. Мельчук, И. А. Курс общей морфологии / И. А. Мельчук; пер. И. А. Муравьева, Е. Г. Устинова. – Москва - Вена: Языки русской культуры, 2000. – Том 3. – 370 с.

РЕЗЮМЕ

СЕГМЕНТНЫЕ ЗВУКОВЫЕ ЗАМЕНЫ В АГГЛЮТИНАТИВНЫХ И ФЛЕКТИВНЫХ ЯЗЫКАХ

Аббасова С.А.

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

В тезисе исследуются звуковые изменения, которые проявляются как морфологические средства в разносистемных языках, как лингвистические формальные средства и как выражение опре делённого морфологического значения. Отмечается, что значение, в том числе и морфологическое, частично либо обозначается, либо является частью обозначаемого. Не менее важно и то, что средство выражения, в том числе и морфологическое, не всегда является частью указателя или маркера. В каждом языке существуют тривиальные, не имеющие смысла или пустые формальные средства (выражения), которые не имеют маркера. Тем не менее, все формальные средства выражения, в том числе бессмысленные или не имеющие смысла, участвуют в построении значимых выражений.

Ключевые слова: звуковые изменения, сегмент, агглютинант, флексия, морфологические средства

SUMMARY
SEGMENT SOUND SUBSTITUTIONS IN AGGLUTINATIVE
AND INFLECTED LANGUAGES

Abbasova S.A.

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Sound changes, which appear as morphological means in different systems of languages, are analyzed as a linguistic formal means, and as an expression of a certain morphological meaning in the thesis. Significant asymmetry or inconsistency is shown between morphological meaning and means. It is noted that the meaning, including the morphological meaning, is necessarily either marker or a part of the marker. It is not always necessary for the means of expression, including morphological expression, to be a marker or a part of the marker. In every language, there are meaningless, or empty formal (expression) means that do not have a marker. However, all formal means of expression, including meaningless or meaningless means, are involved in the construction of meaningful expressions.

Key words: *sound changes, segment, agglutinative, inflected, morphological means*

LEKSİK-SEMANTİK SAHƏ STRUKTURUNDA ANTONİMİK YUVALAR

İbrahimov Rüşət Məmməd

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan

ibrahimov.r@mail.ru

Xülasə. Məqalədə diçiliyin aktual mövzularından biri olan leksik-semantik sahədə adyektiv (sifət əlamətli) antonimlərin oynadığı roldan, onların yuvalı və yuvasız növlərindən, struktur baxımdan rəngarəngliyindən söhbət gedir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən leksik və sözdüzəldici antonimik cütlüklərdən nümunələr gətirilir. Adyektiv antonimik yuvaların sözdüzəldici potensialı konkret yuvalarda fərqli yollarla realizə olunur. Sonda sübut olunur ki, adyektiv antonimik yuvalar eyni leksik-semantik sahəyə aid olurlar. Məqalənin hazırlanmasında dilçi alimlərin fikirlərindən istifadə olunub.

Açar sözlər: *adyektiv antonimlər, antonimlik, sözdüzəldici yuva, leksik-semantik sahə, konsept*

Dil strukturunun tədqiqi zamanı antonimlərdən söhbət açmamaq qeyri-mümkündür. Onlar ziddiyyətli semantik əlamətlərə malik olan leksik qarşıdurmanın xüsusi bir növüdür. Antonim sözlər üçün mənənin ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paradigmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, mənə əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər. [1. s.5] Sinonimlərin əksəriyyətindən fərqli olaraq antonimlər sahə tərkibində cərgə şəklində yox, cütlüklər şəklində birləşirlər. Dilimizdə müxtəlif növ antonimlərin olmasına baxmayaraq araşdırmanı “adyektiv” antonimlər üzərində aparmağı labüd bildik.

Adyektiv (*sifət əlamətinə malik olan*) antonimlər iki növə bölünür:

1. yuva daxili (yuvalı)

2. yuvadan kənar (yuvasız)

Yuvasız antonimlərə törəməsi olmayan, sözdüzəldici yuva yarada bilməyən cütlüklər aiddir.

Məsələn: *ümumi-xüsusi, endotermik-ekzotermik* və s.

Yuva malik adyektiv antonimlər sözyaradıcı yuvalar əmələ gətirirlər. Onlar yuvaların ilkin istinad sözü rolunu oynayır və məcburi komponent sayılırlar. Bütün ilkin istinad sözlü antonimik cütlüklər iki tipə bölünürlər:

1) leksik antonimik cütlüklər *`ağ-qara, yaxın-uzaq, çılğın-sakit, nəzakətli-kobud, sürətli-yavaşca* [1. s.9,72,104,117];

2) sözyaradıcı cütlüklər – korrelyasiyanın bir üzvünün “əsas”, digərinin isə “törəmə” olan antonimik cütlüklər aiddir. Burada “əsas” törədici keyfiyyət daşıyır və birlikdə sözyaradıcı cütlük təşkil edirlər: *sosial – antisosial, demokratik – antidemokratik, imperialist – antiimperialist* və s.

Hər iki üzvü törəmə olan cütlüklər çox az olsa da, mövcuddur və onlardan biri yaradıcı, digəri isə ondan əmələ gələn törəmə olur. Məsələn: *mədəni – qeyri-mədəni, ağıllı-ağılsız, qanuni – qeyri-qanuni* və s. Əksər sözlər sinonimlərlə antonimik qarşıdurma yaradırlar. Müqayisə edək: *axmaq-ağıllı / müdrik, böyük-balaca / xırda, ciddi-mülayim / ürəyi yumşaq, uzun-qısa / balaca* və s.

Dil vahidi kimi yuvalar, eyniköklü sözlərin toplusu hesab edilir və nəinki sözdüzəldici, həmçinin leksik səviyyədə öz elementlərinin struktur təşkilində də mühüm rol oynayır. Yuvaların leksik sistemdə